

Bioètica i biopolítica

M. Pilar Núñez-Cubero, odn
Ginecòloga. Professora de Bioètica URL

ENS TROBEM DAVANT DE DOS CONCEPTES, AMPLIAMENT RELACIONATS ENTRE SI. Ambdós sorgeixen del progrés científic i tècnic. La bioètica és conseqüència de l'impacte de la tecnologia i dels seus avenços, sobre l'home i el seu entorn. I, per això, la reflexió que suscita és urgent i requereix una participació interdisciplinària que abordi les implicacions ètiques que exigeix el respecte per la persona humana i que n'eviti la mediatització o instrumentalització. La biopolítica sorgeix del progrés econòmic, alavorada també per la ciència i la tècnica, que ha produït un canvi de paradigma en la intervenció de l'home en l'economia. Des d'aquesta perspectiva, ja no és el temps de treball el primer factor de producció, sinó el temps de vida i la biologia del cos, dels cossos, amb les seves capacitats físiques i intel·lectuals. Un factor que s'estén de l'individu al grup o població. La bioètica, centrada en l'individu com a persona, ha d'incloure una biopolítica, que integri l'opinió pública en la deliberació i en la presa de decisions, i aquesta haurà de recórrer a la bioètica, per a valorar si les seves decisions sobre la població vulneren el respecte pels individus com a persones humanes o no.

MONOGRÀFIC

Bioètica

El progrés biotecnològic ha produït dues grans revolucions —biològica una i terapèutica l'altra— que han permès a l'home adquirir un cert domini sobre la procreació, l'herència i el cervell. Si les dues missions més nobles de l'home són, probablement, augmentar el coneixement i transmetre'l, amb els progressos de la ciència en sorgeix una tercera: saber fer bon ús d'aquests avenços, és a dir, el deure d'alavorir els seus efectes beneficiosos i de limitar els seus efectes perversos, ja que els treballs d'investigació posen a vegades l'espècie humana a punt de córrer grans riscos. Entren en joc els béns més preats que l'home posseeix: la salut, la seva condició de persona, la pròpia vida. Algunes actuacions com les de l'Alemanya nazi i altres projectes d'experimentació sobre humans, van alertar la societat i van despertar l'interès i la inquietud pel desenvolupament de la investigació. Aleshores, l'opinió pública començà a interrogar-se, i els individus a demanar comptes i garanties sobre el que la ciència i la tècnica li ofereixen avui.

Més tard, dues fites importants contribuïren a aprofundir les aplicacions d'aquest progrés: el Col·loqui d'Asilomar (1974) i el I Congrés del Moviment Internacional de la Responsabilitat Científica celebrat a París (1976). Per primera vegada, públicament, els homes de ciència, van prendre consciència del seu poder i es van esforçar per mesurar aquest poder i les seves conseqüències amb l'objectiu de reforçar-ne els beneficis i de limitar-ne els perills. Es va despertar, així, la consciència pública, en primer lloc, de metges, científics i investigadors, als quals es van sumar filòsofs, teòlegs, polítics..., que, per mitjà d'un diàleg multidisciplinari, intentaren establir algunes orientacions que donessin resposta a les nombroses qüestions formulades. Aquest mètode de diàleg multidisciplinari que busca orientar la decisió ètica va rebre el nom de bioètica, terme creat per H. Van R. Potter (1970).

Aquesta ètica aplicada a les ciències de la vida pot ser considerada com una disciplina amb un doble rigor: «el caliu estricte de la ciència i el rigor rígid de la moral». Però aquesta ètica és també, en relació amb aquests rigors, «la calor de la vida i la reflexió profunda». És a dir, la profunditat d'una disciplina inspirada en l'esperança de

MONOGRÀFIC

“
”
Aquesta ètica aplicada a les ciències de la vida pot ser considerada com una disciplina amb un doble rigor: el rigor estricte de la ciència i el rigor rígid de la moral.

limitar el patiment humà sempre present en les qüestions creades pel progrés biomèdic i plenament inspirada en l'amor al proïsme. I és que, en la ciència mèdica, cada pas endavant suposa l'aparició del dubte ètic que genera l'experiència de la llibertat humana ja que fa evidents els espais d'ambigüitat que inclou tot progrés, el qual pot portar tant a vèncer múltiples malalties, com a provocar-les (efectes de la contaminació atmosfèrica, radiacions, alteracions genètiques...).

La bioètica té dues arrels. Per un costat la del seu nom propi, rebuda de Potter i que figura en 1971 en el seu llibre *Bioethics: 'Bridge' to the Future*. Potter no reduta l'aplicació d'aquesta nova disciplina al camp mèdic, sinó que la projectava a un horitzó més ampli que inclouïa el medi social i el medi ambient. Ell mateix fa una distinció entre l'ètica tradicional que es refereix a la interacció de persona a persona i la bioètica orientada a la interacció entre la persona i els sistemes biològics, quan diu: «El nostre benestar en el futur dependrà de la rapidesa amb què aquesta nova ètica que emergeix ara, pugui dirigir-se a unes directrius més humanes de prioritats globals».

La segona arrel, l'aplicació pròpiament clínica o mèdica, va arribar a través d'A. Hellegers, fundador del The Joseph and Rose Kennedy Institut for the Study of Human Reproduction and Bioethics (Washington, 1971) que va introduir la paraula Bioètica en el món acadèmic, i mostrà la seva visió en dues direccions: la d'una major atenció a les qüestions biomèdiques i la d'una adopció de la tradició filosòfica i teològica d'Occident. Hellegers fa de la bioètica una branca de l'ètica ordinària aplicada a l'àmbit de la biomedicina. Warren Reich, a l'*Enciclopèdia de bioètica* la defineix com: «l'estudi sistemàtic de les dimensions morals, incloent-hi la visió moral, de les decisions, les conductes i les polítiques de les ciències de la vida i de la cura de la salut, valent-se de diverses metodologies ètiques en un context inter-

disciplinari». Potser en la pràctica mèdica podríem definir-la més simplement com: «l'aplicació de valors a la presa de decisions mèdiques», perquè en això consisteix el diàleg transdisciplinari i segons F. Abel, un diàleg entre humanistes i científics, en el qual cadascú ha d'intentar sortir del seu camp per entrar en el de l'altre i compartir almenys una parcel·la, o, com diu D. Gracia en la «incorporació no sols de les virtuts ètiques o morals, sinó també i, potser principalment, de les virtuts dianoètiques o intel·lectuals», com assenyala Aristòtil en la seva *Ètica a Nicòmac*.

Altres factors, més enllà del progrés de la ciència i la tecnologia, han fet necessari el recurs a la bioètica. El primer seria el canvi de la relació entre metge i pacient. Amb Freud s'inicià un procés cap a la consideració del malalt com a persona singular, i s'inicià així l'antropologia mèdica. El pacient no és una persona a qui la malaltia no sols debilita el cos, sinó que també altera el judici moral per a prendre decisions, com pensaven els grecs. Avui hem de considerar els pacients com a agents autònoms, morals i responsables i, per tant, interlocutors vàlids a l'hora de prendre decisions sobre allò que els afecta, per la qual cosa s'està obligat a deixar-los participar en la deliberació prèvia a la decisió.

Una altra raó radica en el canvi de concepte de salut, que va més enllà del «perfecte estat de benestar físic, psíquic i social», tal com la defineix l'Organització Mundial de la Salut en el seu document fundacional (1948). Es tractaria d'una medicina holística o estat màxima-lista de la integració harmoniosa de totes les dimensions de l'ésser humà, que inclogui, a més, el benestar espiritual i emocional. Les necessitats de salut, que sempre havien estat marcadades per la medicina i els metges, les estableixen ara els mateixos usuaris del sistema de salut i són ells els que marquen què és o què no és una necessitat de salut i acudeixen al sistema sanitari per solucionar-la. L'autonomia del pacient, que ha de ser respectada, és moltes vegades font de conflicte de valors.

En la pràctica assistencial i en la presa de decisions clíniques enren en conflicte, a vegades, valors ètics del professional, o de diversos professionals, i del pacient, com succeeix en els projectes d'investigació

o en les aplicacions de les tecnologies. I és que vivim en una societat plural i secular. No som una societat de codi únic, sinó de codi múltiple. Ens trobem davant d'una comunitat que no té en comú suficients premisses morals, o normes de demostració i inferència moral per a resoldre les seves controvèrsies morals a través d'una argumentació racional vàlida per a tots. La resolució d'aquests conflictes requereix un acurat procés d'anàlisi i deliberació en què es considerin tots els valors en joc i s'opuï per aquella decisió que salvi el nombre més gran possible de valors. Es tracta de decisions prudencials, ja que la medicina és ciència de probabilitat i no de certesa, i, per això, s'han creat comitès de bioètica, per ajudar els professionals a prendre decisions en situacions d'incertesa. I quan el consens es presenta com a irreductible, l'única cosa que es pot intentar és arribar a un «compromís», és a dir, a una posició que val més per a cada una de les parts que la de l'adversari. El compromís pot deixar la decisió per sota del que cada part hauria desitjat, però per sobre de la posició oposada. Per arribar a la construcció d'aquest compromís, s'ha de disposar d'un acord sobre els desacords, com un criteri a considerar en el diàleg i la negociació.

Un altre factor que cal tenir en compte és l'evolució de les idees filosòfiques que ha marcat també la nostra societat, sobretot per la seva incidència en el concepte de persona humana. De l'ordre de la naturalesa, motor de la filosofia fins al segle XVII, es va passar al racionalisme de la modernitat amb «la raó com a criteri de veritat» i a una ètica considerada com una moral autònoma. Entrem després en el postmodernisme o desencant de la raó, i, en altres sistemes filosòfics, fins a arribar actualment a la filosofia dialògica d'Appel i Habermas i la seva ètica basada en el consens o ètica del discurs.

Per a Kant, la dignitat humana representa una categoria fonamental en dos sentits. En primer lloc, la dignitat es manifesta com a autonomia quan la llibertat és un criteri preferent en la presa de decisions enfront d'altres elements com la por o la sanció, es respecten els acords, es busca el benestar per a tots (universalisme kantí de tota ètica) i es prenen en consideració les virtuts. En segon lloc, la prohibició d'instrumentalitzar-se un mateix o d'instrumentalitzar una altra persona situa l'ésser humà en el regne dels objectius en donar-li el

major estatut ontològic i moral possible: la persona humana ha de ser considerada sempre com una finalitat en si mateixa i no sols com un mitjà, ja que té valor i no preu.

El model personalista, tan profundament arrelat en la filosofia europea contemporània, pren l'home en la seva dignitat universal, com a valor suprem dels seus actes: la seva noció de persona considera la singularitat de la seva realitat concreta i la universalitat de la seva humanitat. D'aquí deriven les categories essencials de la persona: el seu caràcter singular i irrepetible, com a ésser únic i original, i el seu caràcter relacional i intersubjectiu, el d'un ésser obert a altres en el món per a construir, en solidaritat amb els altres éssers humans, un verdader humanisme que consideri tots els homes com a semblants. En el nostre passat més recent, alguns filòsofs contemporanis (Singer) no reconeixen la supremacia de la persona humana i han desplaçat el nostre món d'una societat antropocèntrica a un univers biocèntric, la qual cosa ha creat una crisi del concepte de persona, al qual s'han sumat també el filòsof autonomista Engelhardt i l'utilitarista Harris, contraposant, «humans no persones a persones no humans», com molt bé descriu F. Torralba en el seu llibre *Què és la dignitat humana?* (Herder 2005)

No es pot deixar de mencionar el nou corrent transhumanista, segons el qual l'ésser humà és especialment mal·leable gràcies a la tecnologia que té la capacitat de canviar l'home, no sols físicament sinó també psíquicament, en el seu pensament, cosmovisions i valors, gràcies a l'enginyeria genètica, la bioinformàtica, la nanotecnologia i les neurociències. Aquesta teoria reconeix la llibertat de cada individu per a triar la persona que vol ser; l'home ja no es veu com a criatura de Déu, sinó com a producte de tècniques antropogèniques.

Tenint en compte aquests factors, els camps d'aplicació de la bioètica seran: els projectes d'investigació i experimentació sobre humans; l'inici de la vida amb tots els seus èxits i problemes, la genètica, la clonació terapèutica i la reproductiva; les situacions sorgides al voltant de la fi de la vida i la seva prolongació; la medicina d'alta tecnologia i la nanomedicina; la distribució justa d'uns recursos escassos; la regularització de patents; la comercialització biològica; i la col·laboració al desenvolupament sostenible.

“ [La bioètica és] l'aplicació de valors a la presa de decisions mèdiques.

A falta de consens, la intervenció legislativa no sembla cap panacea, i a més la consciència social busca la seva activitat normativa no directament en la llei, sinó en la intermediació dels comitès locals o nacionals d'ètica per a establir alguns límits: lleis, regulacions i les recomanacions que els caracteritzen. Es tractaria de partir del «fet científic», la biomedicina, per a determinar la seva valoració ètica per la bioètica, que com a forum per a discutir els problemes fonamentals del progrés mèdic, ha d'induir una biopolítica, orientada al control de les tecnologies, a la sensibilització i formació de les consciències per mitjà d'una informació correcta a l'opinió pública i la incorporació de la seva participació responsable, per mitjà d'un debat públic, en la presa de decisions. Un pas més i aquesta responsabilitat quedarà plasmada en el *biodret*, la concreció expressada en lleis d'aquells valors que no es poden violar sense alterar l'ordre dels drets humans i la convivència en solidaritat de la societat. Sense oblidar, com diu molt bé Adela Cortina, que «una convicció ètica val més que mil lleis».

Biopolítica

El terme 'biopolítica' sorgeix, per primera vegada, a mitja dècada dels setanta, en els cursos de Michel Foucault, a la Sorbona, i en el text del seu article *Naissance de la Bioéthique* (1979). Referint-se al naixement de la biopolítica, Foucault aborda curiosament el liberalisme com a exemple històric de racionalitat política, i no li interessa tant estudiar-lo com a teoria, ideologia o representació, sinó com un sistema de pràctiques. En 1985, es crea, a Atenes, la institució no governamental de biopolítica que fomenta un canvi dels valors antropocèntrics, per un sistema de valors biocèntrics. El segon Col·loqui Nacional de biopolítica (2008) dona compte dels mecanismes per mitjà dels

quals la vida entra en la història i es constitueix en un objecte de saber-poder, en objecte jurídic de càlculs polítics.

Ja en 1974, el mateix Foucault, en una conferència sobre medicina social, afirma que el control de la societat sobre els individus no s'efectua només per la consciència o la ideologia, sinó també en el cos i amb el cos. En la seva *Història de la sexualitat*, suggereix que caldria parlar de biopolítica, per a designar el medi que fa entrar la vida i els seus mecanismes en el domini dels càlculs explícits, i converteix el poder-saber en un agent de transformació de la vida humana. Si durant mil·lennis l'home havia continuat sent el que era per a Aristòtil —un animal vivent i, a més, capaç d'existència política— l'home modern ha passat a ser un animal viu que amb la seva política pot posar en dubte la seva pròpia vida d'ésser vivent, si no controla la utilització de les noves tecnologies. Però, cal remuntar-se al segle XVIII per a veure com aquesta entrada de la vida en la història es fa amb el sorgiment del capitalisme, en què els dispositius de poder i saber comencen a tenir en compte els «processos de la vida» i la possibilitat de controlar-los i modificar-los. Aquesta situació és ben evident en els nostres dies amb una nova cartografia dels biopoders, com el genoma, les màquines de la intel·ligència artificial o la biotecnologia, que condueixen la discussió a les formes mateixes de la vida.

La introducció de la zoè (vida natural) en l'esfera de la polis (bios o vida política) constitueix l'element decisiu de la modernitat. Es dona el pas d'una forma d'exercici del poder, basat en el principi de sobirania de poder per «fer morir o deixar viure» el ciutadà, a una altra forma de poder, de regularització i control, basada en el principi de normalització de les grans poblacions orientat al «fer viure o deixar morir» l'individu. En el primer cas ens trobàvem davant d'un govern de naturalesa jurídica centrat en la llei com a instància ordenadora, mentre que en el segon cas es desplega un conjunt de mecanismes de control (el control sanitari, la natalitat, mortalitat, morbiditat...) que regula la vida de les poblacions. Sorgeix aleshores el biopoder, en aquest pas d'una societat disciplinària amb una lògica que dona raó de la disciplina al servei de l'ordre, a una societat de control amb uns mecanismes més democràtics, que se suposen interioritzats pels ma-

teixos subjectes. El govern s'exercirà així sobre una multiplicitat de subjectes que constitueixen una «població» considerada com a: a) espècie humana i les seves condicions de reproducció lògica (natalitat, mortalitat, demografia, riscos...), econòmiques i socials, i b) el públic, l'opinió pública, amb la consegüent participació ciutadana.

L'art de governar lliça de la seva forma jurídica, amb la llei com a instrument primordial, a una forma econòmica en què el tema de la població ocupa un lloc preponderant. L'acció governamental es converteix així en un conjunt de càlculs i tàctiques de poder que té com a meta principal la població; com a saber, l'economia política; i com a instrument de seguretat, uns dispositius per a controlar la població en exercir un control sobre els cossos.

L'objecte de la biopolítica és la població, qüestió ja prevista en l'Escola de Salamanca i que ha necessitat temps per a arribar a la seva maduresa. El seu interès se centra en les previsions, estimacions, estadístiques i mesuraments globals. Tracta no de modificar tal fenomen en particular o tal altre, tal individu o tal altre, en tant que ho és, sinó d'intervenir amb mecanismes reguladors perquè aquesta població global, malgrat els fenòmens aleatoris que arriben a presentar-se, pugui mantenir un equilibri. L'estadística ha de traduir, en sèries temporals, no les dades, sinó els actes socials (néixer, morir, comprar, vendre...), però també la intensitat dels desitjos i creences. Ja no es podrà exercir l'antic dret sobirà a decidir sobre la vida i sobre la mort, sinó que s'ha assumit la tasca de controlar, reproduir i prolongar la vida dins d'un concepte de vida que suposa la capacitat de portar fins al final els mecanismes del *Welfare* (Benestar). La corporeïtat viva, base del biocapital obliga el treballador a posar a disposició del capital, no sols el seu temps, sinó també el seu cos. El nou règim es definirà com un estat de control per a una població d'homes lliures en què la vida és posada en les malles del poder i on la gestió política de la vida suposa la intervenció del poder en la vida humana.

Al començament del segle XXI continua resultant difícil donar carta de ciutadania a l'estudi de la biopolítica (paraula no incorporada encara en els diccionaris), encara que hagi estat definida com el «conjunt de sabers tècnics i tecnològics que converteixen la capacitat

biològica dels homes en el mitjà amb què l'Estat aconsegueix els seus objectius, potenciant les capacitats físiques o intel·lectuals que puguin ser valuoses per a aconseguir els seus propòsits, la necessitat que té el capital d'extreure benefici de tot el que el rodeja».

El capitalisme modern es basa en el biocapital, o producció gràcies a la biologia humana, i exerceix sobre la societat una forma de poder, el biopoder o domini sobre els éssers vius amb l'objectiu de fer-ne créixer el nombre i multiplicar-ne les capacitats, per a la qual cosa necessita els progressos de la medicina i de la biologia. En primer lloc van ser les mesures d'higiene i prevenció i en l'actualitat gràcies a la ciència i la tecnologia, s'és capaç d'intervenir sobre totes les formes de la vida. La biopolítica inclouria aquests elements en la seva gestió al servei de la seva preocupació per la població. En síntesi, en l'esfera biopolítica, la vida està destinada a treballar per a la producció i la producció per a la vida.

No han faltat crítiques al concepte de biopolítica, sobretot per part d'Agamben, que ha considerat el nazisme com a prototip de la nova sobirania biopolítica, que buscava la producció d'un cos biològic perfecte, a partir de la destrucció de tot element sospitós de degenerar-lo, com els jueus i gitanos... Això feia pensar en l'«homo sacer» de la vella Roma, considerat amb tan poc valor, que no podia ni ser objecte d'un sacrifici, segons les formes rituals, i que, per això, podia ser eliminat sense que aquesta eliminació constituís un assassinat.

En això hi ha el gran desafiament de la biopolítica: arribar a aconseguir una mínima noció de com utilitzar el poder inesperat que ens aporta la gran quantitat de coneixements científics i tecnològics de què avui disposem.

El camp de la biopolítica se centraria en quatre entorns: el cos amb la seva sensibilitat i corporeïtat; el medi ambient amb la biosfera i geosfera; la ciutat amb els seus àmbits domèstic, cultural i urbà; i el medi digital amb la seva actuació sobre el ciberespai tan necessitat d'un codi i d'una estructura. Relacionat amb tots aquests entorns hi ha el camp obert, avui dia, del control de les bi mètries, o mesures sobre dades biològiques de les persones, en la lluita contra el terrorisme, però que suposa l'obtenció de les empremtes dactilars i de les

“ La persona humana ha de ser considerada sempre com una finalitat en si mateixa i no sols com un mitjà, ja que té valor i no preu.

palmes de les mans, detalls del rostre, orel·la, iris, de la marxa i gestulació, de la veu, del pols cardíac i d'una llista cada vegada més àmplia de dades corporals, així com de possibles implants, per a afinar la identificació, però que deixa al descobert una gran part de l'èfera privada de la persona i que pot vulnerar la pròpia intimitat.

Pel que fa a les aplicacions de la biopolítica, els primers objectius de control van ser processos com la proporció de naixements, defuncions, taxa de reproducció i de fecunditat; els processos de mortalitat amb els problemes socioeconòmics que plantegen a la política; les estadístiques demogràfiques, que porten a una intervenció directa en la natalitat; els problemes de la morbiditat, no ja sobre les epidèmies d'un altre temps, sinó sobre les malalties endèmiques noves d'una població, i el control de la seva forma, naturalesa, extensió, durada i intensitat que produeixen una disminució de les forces i de les encrègies, amb repercussió sobre el temps de treball, la qual cosa en política sanitària s'anomena «pèrdua d'anys de vida», en funció de morts prematures, abans d'arribar a cobrir el temps de l'esperança de vida, o bé per suma de jornades perdudes per una incapacitat. Situacions que la biopolítica intenta pal·liar amb mesures de contenció o amb l'oferta d'assegurances i ajudes.

Com suggereix J. Habermas, es necessita l'imperatiu de la no-instrumentalització perquè la investigació científica en tota la seva extensió no ha de convertir l'ésser humà en un mer experiment i instrument d'un dogmàtic progrés, que no ens permeti veure'ns com els éssers lliures i moralment iguals que som i orientats a normes i raons.

